

ŽIDIA PRED A ZA KARPATMI V PRIEBEHU STÁROČÍ

Ed. Peter KÓNYA

Prešov 2013

*„Podporujeme výskumné aktivity na Slovensku /
Projekt je spolufinancovaný zo zdrojov EÚ“*

Publikácia vyšla ako výstup projektu
„Centrum excelentnosti sociohistorického a kultúrohistorického výskumu“
(ITMS kód projektu: 26220120057)

ŽIDIA PRED A ZA KARPATMI V PRIEBEHU STÁROČÍ

Zostavil: Prof. PhDr. Peter KÓNYA, PhD.

Recenzenti: Prof. ThDr. Peter ŠTURÁK, PhD.
Prof. Dr. RING Éva
Mgr. Monika BIZOŇOVÁ, PhD.

Vedecký redaktor: Doc. PhDr. Martin JAVOR, PhD.
Preklad abstraktov: Ústav jazykových kompetencií CCKV Prešovskej univerzity
Mgr. Tibor DOHNANEC

Redakcia: Mgr. Monika BIZOŇOVÁ, PhD.
Mgr. Lucia ŠTEFLOVÁ
Mgr. Tibor DOHNANEC

Technický redaktor: Ing. Ladislav NAGY

Za jazykovú stránku príspevkov zodpovedajú autori

© Prešovská univerzita v Prešove, 2013
Vydal: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, Prešov 2013
Tlač: Tlačiareň Kušnir Prešov

ISBN 978-80-555-1043-9

Obsah

Úvod	7
------------	---

Od staroveku do konca 18. storočia

STRUČNÝ POHĽAD DO HISTÓRIE	10
Pavol MEŠŤAN	

A ZSIDÓ HÁBORÚ (KR. U. 66 – 70) KÉT RÓMAI HADJÁRATÁNAK ÖSSZEHASONLÍTÓ ELEMZÉSE	18
FORISEK Péter	

RUSKÁ RELÍGIA ALEBO JUDAIZMUS. K ruským sektám židovstvujúcich	26
Ján ŠAFIN	

СТАТУС ЄВРЕЇВ У ЧЕСЬКІЙ ДЕРЖАВІ ПРШЕМИСЛОВИЧИВ В XI–XIII ст.	36
Igor Лихтей (<i>Ihor LIKHTEY</i>)	

PRAŽŠTÍ ŽIDOVŠTÍ A KŘEŠŤANŠTÍ OBCHODNÍCI NA SLEZSKÝCH A POLSKÝCH TRŽÍCH V 16. STOLETÍ	49
Marie BUŇATOVÁ	

KÓSER BOROK KRAKKÓ PIACÁN A 16. SZÁZAD VÉGÉN	63
VINKLER Bálint	

AKTIVITY KRAKOVSKÝCH ŽIDŮ V EXPORTU MORAVSKÉHO VÍNA A SUKNA V PRVÉ POLOVINĚ 17. STOLETÍ	81
Marie MAREČKOVÁ	

OBRAZ ŽIDOVSKÉHO OBYVATEĽSTVA V UHORSKU V CESTOPISENEJ LITERATÚRE 17. – 19. STOROČIA	88
Miroslav KAMENICKÝ	

ŽIDIA V HORNOZEMPLÍNSKÝCH ZEMEPANSKÝCH MESTÁCH A MESTEČKÁCH V 18. – 19. STOROČÍ	96
Peter KÓNYA	

GÖRÖG ÉS ZSIDÓ KERESKEDŐK BIHAR VÁRMEGYÉBEN A 18. SZÁZADBAN	121
PAPP Klára	

ŽIDIA V ŠARIŠI PODĽA SÚPISU Z ROKU 1761 134
Ján ADAM

**A GALÍCIAI ZSIDÓSÁG BREDECZKY SÁMUEL
EVANGÉLIKUS LELKÉSZ MUNKÁIBAN** 141
KURDI Krisztina

Židia v strednej Európe v 19. – 20. storočí

**A FÜGGETLENSÉGI ELLENZÉK ÉS AZ ANTISZEMITIZMUS
A DUALIZMUSKORI MAGYARORSZÁGON** 154
SZENDREI Ákos

**A ZSIDÓSÁG SZÁMÁNAK VÁLTOZÁSA A ROZSNYÓI
PÜSPÖKSÉG TERÜLETÉN A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN** .. 167
BARTÓK Béla

**ŻYDOWSCY WŁAŚCICIELE NIERUCHOMOŚCI W KRAKOWIE
NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU** 184
Kazimierz KAROLCZAK

**ŽIGMUND STARK – PROPAGÁTOR ELEKTRIFIKÁCIE
VÝCHODNÉHO SLOVENSKA A SPOLOČNEJ
EURÓPSKEJ MENY** 195
Patrik DERFIŇÁK

**TRADÍCIÓ ÉS CIONIZMUS
Zsidó egyesületi élet Kassán a két világháború között** 203
GAYER Veronika

**HUNGARIAN - JEWISH IMMIGRANTS
IN NEW YORK CITY (1880 – 1930)** 219
PREPUK Anikó

CMENTARZE NA SŁOWACJI – OD POPRADU DO PRESOWA 230
Leszek HOŃDO

Židovská kultúra a vzdelanosť v 19. – 20. storočí

**ŽIDIA NA PREŠOVSKOM EVANJELICKOM KOLÉGIU
DO ROKU 1918**..... 240
Annamária KÓNYOVÁ

**A BUDAPESTI EVANGÉLIKUS GIMNÁZIUM ZSIDÓ TANULÓI
A 19. – 20. SZÁZADBAN. A VILÁG LEGJOBB KÖZÉPISKOLÁJA .. 249**
ZOMBORYNÉ BAZSÓ Rozália

**A VALLÁSSÓSSÁG VAGY AZ ELMARADOTTSÁG VIDÉKE?
Kulturális kontaktzónák tradicionalitására törekvő zsidó közösségei
a budapesti orthodox zsidó sajtó tükrében 260**
GLÄSSER Norbert

**POMAĎARČOVANIE SA, POČEŠŤOVANIE SA,
POHEBREJČOVANIE SA – VZDELÁVACIE STRATÉGIE
PODKARPATSKÝCH ŽIDOV V PRVEJ POLOVICI
20. STOROČIA 268**
BÁNYAI Viktória

**VZDELÁVANIE A OSVETOVÁ ČINNOSŤ V ŽIDOVSKÉJ
NÁBOŽENSKEJ OBCI V PREŠOVE DO R. 1945 276**
Eduard LUKÁČ

**EDUKACJA I KULTURA MŁODZIEŻY ŻYDOWSKIEJ W POLSCE
W OKRESIE MIEDZYWOJENNYM (1918 – 1939) 293**
Władysław TABASZ

**PREĎAD ŽIDOVSKÝCH PERIODÍK VYDÁVANÝCH
NA VÝCHODNOM SLOVENSKU
V MEDZIVOJNOVOM OBDOBÍ – KRONIKA (1936 – 1937) 308**
Ján DŽUJKO

**ÁZIJSKÍ BRATIA – RÁD SV. JÁNA EVANJELISTU Z ÁZIE
V STREDNEJ EURÓPE 316**
Martin JAVOR

**CHRISTIAN SALOMON DUYTSCH (1734 – 1795)
Egy temesvári születésű, egykor vágújhelyi rabbi
és végül mijdrechtli református lelkész életútjáról 322**
HERMÁN M. János

V rokoch Holocaustu

**ŻYDOWSKA GMINA WYZNANIOWA W JAROSŁAWIU
W OKRESIE II RZECZYPOSPOLITEJ I JEJ LOSY
PODCZAS HOLOCAUSTU 338**
Wacław WIERZBIENIEC

GRÉCKOKATOLÍCKA CIRKEV A JEJ POSTOJ K TZV. ŽIDOVSKÉJ OTÁZKE V SLOVENSKEJ REPUBLIKE (1939 – 1945)	354
Jaroslav CORANIČ	
REAKCIE ÚSTREDNE ŽIDOV NA DEPORTÁCIE ŽIDOV ZO SLOVENSKA	365
Katarína HRADSKÁ	
FUNKCJONOWANIE INSTYTUCJI OPIEKI NAD SIEROTAMI ŻYDOWSKIMI W OKUPOWANYM KRAKOWIE. KAZUS TOWARZYSTWA „CENTOS” I ZAKŁADU WYCHOWAWCZEGO SIEROT ŻYDOWSKICH (1939 – 1943)	372
Martyna GRĄDZKA	
PARADIGMA „HOLOKAUSTU / SHOAHU“ V SÚČASNEJ RUMUNSKÉJ HISTORIOGRAFII (1990 – 2010)	386
Stelian MÂNDRUȚ	
ODESA: RUMUNSKÁ OKUPÁCIA A „RIEŠENIE” ŽIDOVSKÉJ OTÁZKY (OKTÓBER 1941 – MAREC 1942)	397
Ottmar TRĄSCĄ	
A JÓ PÁSZTOR BIZOTTSÁG ZSIDÓMENTŐ TEVÉKENYSÉGE AZ ELKENDŐZÉS MŰVÉSZETE	407
JAKAB Attila	
REACTIONS OF SOME TRANSYLVANIAN CATHOLIC BISHOPS TO JEWISH DEPORTATIONS (1944)	424
Fr. Mircea Remus BIRTZ	
„NÁVRAT DO NIČOTY“ ŽIDOVSTVO PODKARPATSKEJ RUSI V DRUHEJ POLOVICI 40. ROKOV 20. STOROČIA	430
FEDINEC Csilla	

„NÁVRAT DO NIČOTY“. ŽIDOVSTVO PODKARPATSKEJ RUSI V DRUHEJ POLOVICI 40. ROKOV 20. STOROČIA

FEDINEC Csilla

„Comeback to nothingness“. Jewish identity in Carpathian Rhutenia in the second half of 40's of 20th century

The presented study deals with the issue of the Jewish identity in the Carpathian Rhutenia in the second half of v the 40s of the 20th century. The author considers the possibilities of the Jewish inhabitants resulting from the social situation, namely, running away – so called working service in the army, working camps and extermination camps. She focuses also on the specific destiny of Jews with the Hungarian identity. Jewish inhabitants, who stayed in the Carpathian Rhutenia after the war, joined actively the post-war rebuild the country. They established enterprises. Post-war years of the Carpathian Rhutenia are analyzed at the end of the paper. Since the end of the 40s, the persecution of Jews has been still present.

Key words: *Jews, holocaust, World War II, Carpathian Rhutenia.*

V zmysle predbežnej dohody o prímerí z 11. októbra 1944, 15. októbra sa regent Miklós Horthy a jeho vláda pokúsili vzoprieť Nemcom. Po tomto neúspešnom pokuse moc prevzal predstaviteľ krajnej pravice Ferenc Szálasi, ktorý honvédom vydal rozkaz „vydržať“ a klásť ďalej odpor.¹ V rovnaký deň bola nariadená evakuácia Užhorodu, čím prakticky zanikla maďarská verejná správa v celej Podkarpatskej Rusi. Citujem zo spomienok jedného miestneho úradníka, Tivadara Ortutayho: „[v meste – Cs. F.] som nemohol nevidieť, že nemecké vojenské veliteľstvá sú nepokojné, vedúci predstavitelia maďarskej civilnej a vojenskej správy konajú v zhone, horúčkovo balia, najmä zamestnancov vyzývajú na odchod. Inak tento »evakuačný« proces, pripomínajúci sťahovanie národov, trval už dlhší čas. Obyvateľstvo, ktoré bolo v pohybe, stále viac znepokojovali časté prelety stíhačiek, ale nad mestom prelietali aj bombardéry. Letecké poplachy boli na dennom poriadku. Mestá a dediny popri Tise, najmä železničný uzol Čop a jeho okolie, hlavne koľajnice, neustále bombardovali. Maďarské vojenské velenie, plniace úlohu zadného vojska, založilo domobranu a žiadalo, aby jeden väčší prieskumný oddiel, vyzbrojený výcvikovými puškami levente, častejšie prečesával lesy okolo Užhorodu [...].“² 18. októbra nemecké velenie povolilo maďarským silám na Podkarpatskej Rusi postupný ústup z Karpatského chrbta na líniu Tisa – Čop – Užhorod – pohorie Vihorlat, po ich ústupe líniu Árpád obsadili vojská Štvrtého ukrajinského frontu.³ O týždeň neskôr sovietske a rumunské

1 ROMSICS, Ignác. *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Budapest : Osiris Kiadó, 2006, p. 94.

2 ORTUTAY, Tivadar. *Két világháború sodrában*. Veszprém : Pannon Ny., 1986, p. 203.

3 STARK, Tamás. *Magyar foglyok a Szovjetunióban*. (Kisebbségkutatás Könyvek.) Budapest : Lucidus Kiadó, 2006, p. 52.

vojská už dorazili na hranicu pred druhej Viedenskej arbitráže. 5. novembra sa v Užhorode zaviedol moskovský čas, a to v každom zmysle slova.

29. júna 1945 bola v Moskve uzavretá zmluva medzi Československom a Sovietskym zväzom o odstúpení Zakarpatskej Ukrajiny, vďaka čomu sa Sovietsky zväz „dostal do Karpatskej kotliny a stal sa susedom Maďarska. Tamojšie maďarské obyvateľstvo odpojenie Podkarpatskej Rusi bez akýchkoľvek vonkajších prejavov odporu vzalo na vedomie.“⁴ Rovnako aj maďarská vláda vzala na vedomie túto „anexiu“ bez protestu.⁵ Minister zahraničných vecí János Gyöngyösi na tlačovej konferencii 3. júna vyhlásil: „Maďarský ľud s radosťou víta oslobodenie ukrajinského ľudu a jeho spojenie so sovietsko-ukrajinskou veľkou materskou krajinou.“⁶

Československo-sovietska zmluva vlastne už len potvrdila existujúci stav, podobne, ako v roku 1919, keď v medzinárodnej zmluve, uzatvorenej až v septembri, sa posvätila situácia, ktorú vytvorila od januára postupne budovaná československá verejná správa. Sovietizácia Podkarpatska nebola nejakým experimentom, ale odohrala sa podľa vzoru preberania západných častí Ukrajiny získaných prostredníctvom paktu Molotov–Ribbentrop.

Po podpísaní zmluvy sa sovietske vojská ešte pokúsili o posun hranice až po Tisu, obsadili potiské obce na juhozápad od Berehova. Nakoniec ich z obcí okresu Vásárosnamény (neúplná Berežská župa) odvelil maršal Kliment Vorošilov, predseda Spojeneckej kontrolnej komisie v Maďarsku.⁷ Tieto udalosti takto opisuje Mátyás Rákosi: „Raz zatelefonovali od maloroľníkov [...] že sovietske vojská zo smeru Karpatskej Ukrajiny vpochodovali do oblasti Tiszahát, po Tarpu, a aby som zakročil. Čoskoro som zistil, že v maloroľníckych kruhoch sa na príchod vojsk pozerali – a v tomto duchu o ňom šíрили správy – ako na úplne neoprávnenú a novú územnú požiadavku. Po tom, čo som sa presvedčil o prítomnosti vojsk, opäť som sa obrátil na Stalina, ktorý sľúbil, že sa bude problémom zaoberať. Ešte v ten istý deň sa u mňa hlásil sovietsky veľvyslanec Puškin, ktorý mi oznámil, že má pokyn podať informáciu o národopisných údajoch tejto oblasti. [...] O tri dni neskôr ma vyslanec informoval, že z predmetnej oblasti boli sovietske vojská stiahnuté. Oveľa neskôr som sa dopyčul, že táto akcia bola súkromnou iniciatívou môjho kamaráta Ivána Turjaniczu, ktorý bol v tom čase predsedom výkonného výboru podkarpatskej oblasti. Pre nás v tých týždňoch bolo veľmi dôležité, aby náš vzťah k Sovietskemu zväzu bol čo najlepší.“⁸

Pohľad na spustošenú krajinu na konci r. 1944 bol desivý. Najhroznejšie škody neboli tie, ktoré spôsobili zbrane, horší bol pohľad na sídla, ktoré zostali po odvečnených, po utečencoch, najmä úradníkov horthyovského režimu,

4 ROMSICS, 2006, c. d., p. 89.

5 ROMSICS, 2006, c. d., p. 99 – 100.

6 *Szabad Nép*, 1945.VII.4.; ROMSICS, 2006, c. d., p. 100.

7 GYARMATHY, Zsigmond. Jóvátétel. In *Szabolcs Szatmári Szemle*, 1989. 2. szám, pp. 137 – 138; HAAS, György. *Második Trianon*. Békéscsaba : Tevan Kiadó 1995, pp. 23 – 27; ROMSICS, 2006, c. d., p. 90; STARK, 2006, c. d., p. 69; ZSELICZKY, Béla. *Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekerében 1920–1945*. Budapest : Napvilág, 1998, pp. 140 – 149.

8 RÁKOSI, Mátyás. *Visszaemlékezések 1940–1956*. (eds.) Feitl, István, Gellériné Lázár, Márta, Sipos, Levente. Budapest : Napvilág Kiadó, 1997, pp. 268 – 269.

a po ustupujúcej armáde vyľudnené, vyprázdnené. Napr. Užhorod mal v prvých mesiacoch menej než 20 000 obyvateľov, kým pred vojnou tu žilo vyše 40 000 ľudí.⁹ „V poslednom čase stále viac zaplavujú hlavné mesto [Užhorod – Cs. F.] a vidiecke mestá potkany. Kde stúpime, kde sa pozrieme, všade na nich narážame. Zahniezdili sa v domoch, ktoré zostali bez majiteľa, a v odpadkoch nahromadených na opustených dvoroch [...]”¹⁰

V období 2. svetovej vojny boli pred miestnym židovstvom tri možné cesty: útek – hromadne do Sovietskeho zväzu, individuálne na Západ; tzv. pracovná služba v armáde v pracovných útvaroch; tábory smrti (Kamenec Podolský, holokaust). Z každej z nich bola iná šanca na návrat, a iná bola konfrontácia so zmeneným miestnym prostredím po návrate. Károly Lusztig tento pocit definoval ako „návrat do ničoty“.¹¹

Najprv uvedieme príklad na útek. Ernő Wieder spomína takto: „V našej rodine bolo päť chlapcov [...] Ja som sa narodil 1. februára 1922, dostal som maďarské meno Ernő, čo je po česky Arnošt, to bolo moje oficiálne krstné meno. Moje židovské meno je po hebrejsky Cvi, čo znamená jeleň, v jidiš Hersi.“ Wieder patril medzi tých, ktorí pred chystajúcou sa búrkou chceli utiecť k Sovietom, nakoniec skončil v dlhoročnom väzení. „Štyria sme tajne prekročili hranice [...] Hranica bola tu, pri Jasini, lebo vtedy na hranici Podkarpatska boli už Rusi, ktorí už obsadili Poľsko. Na hranici ma hneď zadržali. Potom ma premiestňovali z jednej väznice do druhej. [...] Boli tam so mnou ľudia hovoriaci po maďarsky, aj po jidiš, boli zo Zakarpatska. [...] Keď v r. 1943 uplynuli tri roky, na ktoré som bol odsúdený, zavolali ma, a povedali, že nakoľko je Maďarsko vo vojnovom stave so Sovietskym zväzom, tak ťa neprepustíme. Odložíme tvoje prepustenie na slobodu na neurčito. Skutočne, miesto troch rokov som bol väznený šesť rokov. Odtiaľ nebolo možné poslať ani poštu. Bola totálna informačná blokáda, stopercentná. Nepočuli sme o holokauste, aj o vojne sme počuli len veľmi málo... Domov do Mukačeva som sa vrátil v decembri 1946. Keď som prišiel, o nikom som nič nevedel. V Mukačeve som sa nestretol so žiadnym známym. Išiel som tam, kde som býval, že možno niekto vyjde – matka, niektorý zo súrodencov? Nič som nevedel. [...] Náš bývalý dom obsadili Sovieti, býval tam niekto iný.“¹²

Druhý prípad: pracovná služba. Károly Lusztiga povolali maďarské úrady do pracovnej služby v septembri 1943 a nútili ho pracovať na západnej Ukrajine, v oblasti Lupkovského priesmyku do polovice októbra 1944. „Vlna utekajúcich vojakov a civilistov aj nás z pracovného útvaru unášala smerom na Západ. V novembri, využívajúc všeobecný chaos, sa mi podarilo ukryť sa na jednej samote pri Sátoraljaújhelyi. [...] Keď postupujúce sovietske vojská dorazili do tejto oblasti, vybral som sa peši do Užhorodu. Vliekol som sa niekoľko dní, až som sa dostal

9 Лустиг Карл: *Время и люди. [О еврейской общине Закарпатья.]* Ужгород: Издательство Валерия Падяка, 2007, p. 45.

10 *Munkás Újság*, 1945.VII.15.; M. TAKÁCS, Lajos (ed.) *Aprópézn a történelem színpadán. A kárpátaljai magyar nyelvű sajtó 1945–1948.* Ungvár – Budapest : Intermix Kiadó, 1994, pp. 52 – 53.

11 Лустиг Карл, 2007, с. d., p. 41.

12 WIEDER, Ernő. Country: Ukraine, City: Munkács. Rozhovor urobila: Edit Jagodics. Dátum rozhovoru: október 2004. <http://hu.centropa.org/> [10-05-2012].

blízko k cieľu. [...] Vtedy som prežil najdramatickejšie chvíle svojho života.“ De-
sať dní zostal v obci Turie Remety. „Vrátil som sa do Užhorodu, a dobrovoľne
som sa prihlásil do sovietskej armády. Vtedy som bol skalopevne presvedčený, že
moja osobná účasť skráti vojnu, a možno pomôže zachrániť rodičov. O ich osude
som sa mohol dozvedieť až v júli 1946, keď som odišiel do civilu a dostal som sa
späť do Užhorodu.“¹³

Tretí príklad osvetľuje špecifickosť osudu Židov s maďarskou identitou. Na prelome 30-tych a 40-tych rokov, po medzivojnovom období, v ktorom Ma-
ďari aj Židia spoločne prežívali menšinové postavenie, opätovný príchod ma-
ďarskej správy vzbudzoval u niektorých strach, u iných skôr dôveru. Moshe
Kraus z Mukačeva takto spomínal na obdobie prvej Viedenskej arbitráže: „Mesto
znovu pripojili k Maďarsku, Židia prijali túto správu s nadšením. Inak ani ne-
hovorili, buď jidiš, alebo maďarsky. Inak to bolo typické pre celé Mukačevo:
na trhovisku každý, aj Nežidia, hovoril jidiš. [...] Áno, pociťovali sme nostalgiu
po Maďaroch.“ No zakrátko začali povolávať do pracovných oddielov, začalo
sa sústredenie „cudzincov“ „pôvodom z Haliče“, ktorých potom transportovali
do Kamenca Podolského.¹⁴ Dávid Klein z Berehova ako dieťa ani netušil, že je
Žid. Jeho otec, dobre situovaný obchodník s obilím a majiteľ vinohradov Móric
Klein napriek tomu, že pochádzal z ortodoxnej rodiny, svoje náboženstvo neprak-
tizoval. V dňoch prvej Viedenskej arbitráže, spomínal Dávid Klein, „večer pri-
šiel domov jeden z mojich starších bratov a rozrušene nám hovoril: prichádzajúci
vojaci zbili ľudí len preto, že mali bradu, že boli Židia. Ja som si ani vtedy ešte
plne neuvedomoval svoje židovstvo.... [...] Lebo ani my, ani naši príbuzní nenosi-
li bradu.“ „Dobre si pamätám, ako moji súrodenci prehovárali otca: opusťme
mesto a Maďarsko“ kvôli židovským zákonom, a preto, lebo „v Nemecku Hitler
a jeho nacisti deportujú Židov“. „Opusťme domov a poďme do Izraela, kým sa
dá – hovorili.“ Móric Klein ale zostal, „nechcel ani počuť o vystáňovaní“. „On
sa považoval za Maďara, netajil sa tým ani za éry Československa. [...] Hovorili
sme len po maďarsky, eventuálne po nemecky. Otec cítil silné puto k Maďarom,
on a jeho predkovia dlho žili tu, v tomto prostredí.“ Dávid Klein s dokumentmi
jedného svojho kamaráta z Berehova, ktorého povolali na vojnu, a teda nepotre-
boval civilné osobné doklady, utiekol z geta zriadenom v berehovskej tehelni.
Na začiatku r. 1945 sa vybral domov, do Berehova. „Doma som nenašiel nikoho
[...].“ Keď sa dozvedel, že každý člen jeho rodiny zahynul, cítil, že tam nemôže
zostať. „Z tých, čo prežili, organizovali skupiny do Izraela. Pridal som sa k nim
aj ja. [...] My, Berehovčania, boli sme asi štyridsiati, pochodili sme pol Európy,
ale do Izraela sme kvôli Angličanom nemohli. Vrátil som sa do Maďarska, od-
tiaľ do Viedne [...] až kým ma na ulici nelegitimovali sovietski vojaci. A keďže
ako miesto narodenia som mal v dokladoch Zakarpatskú Rus, po viactýždňovom
vypočúvaní ma deportovali späť do Berehova. Takto som sa stal 5. augusta 1949
občanom Sovietskeho zväzu na 21 rokov. [...]Keď sa naskytla možnosť, vystá-

13 Dráma a Kárpátokban. Elmondta: Lusztig Károly. Izrael, Beer Yacov, 2004. április. In: Kopka, János: *Zsidó emlékek a Felső-Tisza vidékén. Jewish Memories in the Upper Tisa Region*. Nyiregyháza : Kelet Press, 2004, pp. 84 – 85.

14 A tusakodó ember (Moshe Kraus emlékezik). In *Deutsch, Gábor: Nagy csodák történetek itt*. OR-ZSE, 2005, pp. 32 – 35.

hoval som sa do Maďarska.“¹⁵ K osudu maďarských Židov patrí aj to, že viacerí sa po návrate z pekla holokaustu na dlhé roky znovu ocitli v táborech ako obeť akcie nazývanej „maleňkyj robot“, odvečenia maďarských mužov na nútené práce.

V r. 1944 – 1945 Národná rada Zakarpatskej Ukrajiny, čiže vláda prechodného sovietskeho bábkového štátu, organizovala pomoc preživším obetiam „fašistického teroru“. V Užhorode, Mukačeve, Berehove, Chuste zabezpečili žiadateľom prechodné bývanie, šatstvo a lieky; jedlo rozdávali aj v iných obciach. Pomoc poskytoval aj Medzinárodný červený kríž a americký Joint. Aj bývalé obeť si vytvárali svojpomocné organizácie.¹⁶ No keď na jar 1946 dedinské výbory prideliťovali pôdu bezzemkom, drobným roľníkom a „pracujúcej inteligencii“, rozdali aj pôdu Židov, ktorí zahynuli v nacistických koncentračných táborech. Domy asi tisícky židovských rodín dostali rodiny frontových vojakov alebo sa v nich zriadili školy či iné verejné inštitúcie.¹⁷

Nie je jednoduché zistiť, čo sa skrýva za suchými štatistickými údajmi, štatistiky sú do istej miery deformované aj vtedy, keď nie je dôvod spochybníť korektnosť zberu údajov. No aj bez hlbšieho filozofovania dobre vidieť, že kým v medzivojnovom období bol podiel stotisícovej židovskej komunity na celkovom obyvateľstve regiónu okolo 15 %, dnes je jej prítomnosť štatisticky sotva vykázateľná. Podľa dobových údajov v r. 1945 sa (najprv) z koncentračných táborov a (o niečo neskôr) zo sovietskych lágrov vrátilo do regiónu viac ako desaťtisíc Židov.¹⁸ V rovnakom roku ale začali aj emigrovať, kým boli hranice otvorené. „Väčšina, keď sa po návrate z táborov smrti poobzerala po rodnej zemi, pozbierala sa a odišla [...]“¹⁹ Počet tých, ktorí prežili holokaust a zostali na Podkarpatsku, sa odhaduje na 4- až 5-tisíc.²⁰ Mnohí mali iluzórne predstavy o Sovietskom zväze – vtedy, keď tam utekali pred svetovou vojnou, aj vtedy, keď v ňom videli záchrancu Židov. Stalin však už v r. 1943 povedal: „Niektorí súdruhovia stále nechápu, že v našej krajine je najväčšou silou obrovský veľkoruský národ. Niektorí židovskí súdruhovia si myslia, že vo vojne bojujeme za záchranu Židov. Títo súdruhovia sa mýlia, Veľká vlastenecká vojna sa vedie za záchranu, za slobodu a nezávislosť našej vlasti, na čele s veľkým ruským ľudom.“²¹

V rokoch 1945 až 1947 sa asi pätnásťtisíc osôb z Podkarpatska, ktoré prežili holokaust, usadilo v Československu. Dve tretiny z nich sa najprv poobzerali

15 Klein Dávid holocaustja. In *Kopka, János: Zsidó emlékek a Felső-Tisza vidékén. Jewish Memories in the Upper Tisza Region*. Nyíregyháza : Kelet Press, 2004, pp. 100 – 105.

16 Лустиг, Карл, 2007, с. д., pp. 39 – 41.

17 FEDINEC, Csilla – VEHEŠ, Mikola (eds.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*. Budapest : Argumentum – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2010, p. 276.

18 Лустиг, Карл, 2007, с. д., p. 39.

19 LUSZTIG, Károly. „A gyertyák csonkig égnek” A kárpátaljai zsidóság sorsa a soá után. In *Múlt és jövő*, 1992, 3. szám, p. 89.

20 Лустиг, Карл, 2007, с. д., p. 48; Рейдер, Алла: Еврейская община Закарпатья. XX век: События, судьбы, документы. Ужгород: Издательство Валерия Падыка, 2004, p. 29.

21 Кожукало, І. П.: Вплив культу особи Сталіна на ідеологічні процеси в Україні в 1940-ві – початок 1950-х рр. In: *Український історичний журнал*, 1989, № 2, p. 16.

doma, a následne sa rozhodli pre odchod.²² Treba vedieť, že to nebol nejaký ojedinelý, lokálny jav, ale podobný proces sa odohrával aj v susedných ukrajinských župách. V zmysle sovietsko-poľskej medzištátnej zmluvy od konca r. 1944 do jesene r. 1946 viac ako 30-tisíc Židov odišlo do Poľska, z Černovickej župy vyše 20 tisíc ľudí do Rumunska. Aj tí, ktorí sa presídlili do Poľska či Rumunska, si väčšinou onedlho vybrali za svoju novú vlasť Izrael. Časť židovských obyvateľov z centrálnych, východných a južných regiónov sovietskej Ukrajiny medzi decembrom 1946 a júlom 1948 úrady presídlili do Židovskej autonómnej oblasti na území Ruska, do Birobidžanu.²³

V marci 1946 nastúpil do svojho úradu maďarský vyslanec (neskôr veľvyslanec) v Moskve, Gyula Szekfű. Ministerstvo zahraničných vecí mu pred odchodom „dalo iba zopár všeobecne sformulovaných ústnych inštrukcií ohľadne politiky, ktorú by mal v Moskve presadzovať. Treba dodať, že ministerstvo tento nedostatok ani neskôr neodstránilo, teda Szekfű takmer počas celého svojho pôsobenia bol pri riešení dôležitých otázok odkázaný sám na seba, mal všetky výhody i nevýhody samostatnosti“. Pokiaľ ide o Zakarpatskú Ukrajinu, venoval sa najmä otázke repatriantov, presadzoval, aby kompetentní urobili všetko pre otvorenie maďarského konzulátu v regióne.²⁴ Možnosť nadhodiť otázku zriadenia „podkarpatského maďarského konzulátu“ sa podľa správy Szekfűa naskytla po jeho príchode do Moskvy, keď mu tajomník ambasády Zoltán Tompa, rodák z Mukačeva oznámil, že „podľa jeho vedomostí ministerstvo už pred niekoľkými týždňami mi [Szekfűovi – Cs. F.] dalo telegramom pokyn, aby som sa na tunajšom ministerstve zahraničných vecí predbežne informoval o možnosti zriadenia podkarpatského maďarského konzulátu. Nakoľko telegram sem nedorazil, považoval som za potrebné využiť svoju návštevu na ministerstve [...]“.²⁵ Szekfű na rokovaní s Andrejom Vlasovom, zástupcom oddelenia ministerstva pre Balkán „v súvislosti so Zakarpatskou Ukrajinou“ znovu nastolil „vážne repatriačné problémy tam žijúceho, dosť početného maďarského obyvateľstva“. Vlasov, rovnako ako Vasilij Beljajev, vedúci konzulárneho úradu ministerstva „vidí zásadné riešenie [...] v uzatvorení samostatnej, špeciálne tejto otázky sa venujúcej medzištátnej dohody uzatvorenej po prijatí mierovej dohody, ktorá definitívne vnesie jasno do všetkých problémov týkajúcich sa Podkarpatska“. Takáto dohoda ale neuzrela svetlo sveta.²⁶ Maďari z Podkarpatska napriek tomu ešte aj v r. 1947 „stále vo väčšom počte prichádzajú na vyslanectvo so žiadosťami o návrat do Maďarska.“²⁷ Medzi nimi boli určite aj osoby židovského pôvodu. Vysťahovalectvo, ktoré v začiatkoch vybavovalo maďarské veľvyslanectvo vo vlastnej kompetencii, sa neskôr stalo sporadickým javom, až sa úplne znemožnilo: Sovietske ministerstvo

22 Елинек Йешаягу, Андрей: Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848–1948). Ужгород: Издательство Валерия Падяка, 2010, pp. 405, 408.

23 Нариси з історії та культури євреїв України. Упорядники Леонід Фінберг, Володимир Любченко. Київ: Дух і літера, 2009, pp. 208 – 209.

24 LÁZÁR, György. Szekfű Gyula követ és a moszkvai magyar követség jelentései (1946 – 1948). Budapest : Magyar Országos Levéltár, 1998, pp. 5 – 14.

25 LÁZÁR, 1998, c. d., pp. 152 – 153.

26 LÁZÁR, 1998, c. d., pp. 151 – 152.

27 LÁZÁR, 1998, c. d., p. 153.

zahraničných vecí si vyžiadalo na posúdenie údaje žiadateľov, na základe ktorých prijímalo rozhodnutia o tom, ktorí z nich sú sovietskymi štátnymi občanmi. Tým, ktorých považovali za sovietskych občanov, vyst'ahovanie nepovolili.

Súbežne s vyst'ahovaním sa rozbiehal aj opačný proces: Príchod migrantov z vnútorného územia nového vlastníka územia, Sovietskeho zväzu. Medzi nimi bolo aj niekoľko tisíc „sovietskych Židov“. Títo zastávali dôležité posty v straníckych orgánoch, vo verejnej správe, v priemysle, poľnohospodárstve, obchode i vo vede. Táto vrstva sa zásadne líšila od miestnych židovských komunít predvojnového obdobia, jej členovia sa už socializovali v spoločnosti s centrálnou komunistickou ideológiou.²⁸ V počiatočnom období väčšina z nich si svoj pôvod tajila, hlásila sa k ruskej národnosti. Rozpory medzi „miestnym“ a „východným“ židovstvom boli zvlášť viditeľné v povojnových desaťročiach, ale tieto rozdielne statusy sa evidujú dodnes.

Tých málo Židov, ktorí prežili vojnu a zostali na Podkarpatsku, sa chcelo zapojiť do povojnového budovania krajiny. Založili viacero takých podnikov, z ktorých neskôr vyrástli sovietske veľkopodniky. „Medzitým sa sovietska moc udomácnila na Podkarpatskej Rusi. Naše nádeje na povojnový návrat územia k Československu sa rozplynuli. O Sovietskom zväze sme vedeli veľmi málo. Hovorilo sa, že v Sovietskom zväze je nedostatok tovarov, že na všetko treba stáť v rade. Ale kým sme to nevideli na vlastné oči, veľmi sme sa tým nezaoberali. Pravdu povediac, ani sme si nevedeli celkom predstaviť, že niečo také môže existovať. Ale čoskoro sme mohli pocítiť, čo je sovietska moc zač.“²⁹ Moc nepovolila ani prispôsobenie sa, vedené dobrým úmyslom: „Veľmi som chcel vstúpiť do komunistickej strany, diktovalo mi to svedomie. Málo som žil v sovietskom režime, a bol som idealista. Uveril som sovietskej propagande, že v Sovietskom zväze sú si všetci rovní, že tam nie je útlak a národnostná segregácia, ako to bolo u nás [na Podkarpatskej Rusi – Cs. F.] po roku 1938. Veľmi ma priťahovala idea komunizmu, ale čo v Sovietskom zväze nazývali komunizmom, nemal s ním nič spoločné. Ibaže som to vtedy ešte nevedel.“³⁰ Podľa veľmi výstižného zhrnutia Tibora Hochmana: „So sovietskou mocou prišlo to, čo sme predtým v žiadnom režime nepoznali – pohľad na prázdne regále. [...] Bývali sme v našom starom dome, dostali sme sovietske občianske preukazy, stali sme sa občanmi Sovietskeho zväzu. V občianskom moje meno uvádzali ako Tiberij. Z Miklósa sa zase stal Nikolaj. V tých časoch sa v Mukačeve objavovalo stále viac ľudí, ktorí prišli zo Sovietskeho zväzu, najmä z Ukrajiny. So starším bratom sme sa nejako naučili po rusky. Títo ľudia, čo prišli zo Sovietskeho zväzu, pre nás boli, akoby spadli z iného sveta. Sovietska moc rozpútala na Podkarpatskej Rusi ofenzívu

28 TSIGELMAN, Ludmila. The Impact of Ideological Changes in the USSR on Different Generations of the Soviet Jewish Intelligentsia. In Yaacov Ro'i and Avi Beker (eds.). *Jewish Culture and Identity in the Soviet Union*. New York : New York University Press, 1991, pp. 42 – 72.

29 NEUBAUER, Ignác. Country: Ukraine. City: Ungvár. Dátum rozhovoru: október 2003. Rozhovor urobila: Ella Levickaja. Rozhovor preložil: János Molnár. <http://www.centropa.hu/> [24-05-2012].

30 GALPERT, Tilda. Country: Ukraine. City: Ungvár. Rozhovor urobila: Inna Galina. Dátum rozhovoru: apríl 2003. Rozhovor preložila: Edit Jagodics. <http://www.centropa.hu/> [24-05-2012].

proti náboženstvu. Začali zatvárať kostoly, nebrali ohľad ani na vieru, ani na konfesiu. Na veriacich sa pozerali akoby na zločincov. V Sovietskom zväze mali nepriaznivý vzťah k ľuďom, ktorí si udržiavali styky s príbuznými v zahraničí. Pre nás to bolo veľmi čudné, ale tí, ktorí prišli zo Sovietskeho zväzu, to považovali za samozrejmé. Spolu s bratom sme sa pozerali na tento svet skepticky, no so záujmom. Pochopili sme, že s našim predošlým životom je koniec, musíme si zvyknúť na život v Sovietskom zväze.³¹

Z pôvodne približne 400 židovských obcí sa po vojne približne dvadsať pokúsilo o opätovné fungovanie. Z r. 1950 však už máme údaj o faktickej činnosti iba štyroch, v Užhorode, Mukačeve, Chuste a v Berehove. Registráciu obcí vedome znemožňovali. Stále klesal počet tých, ktorí mali odvahu verejne sláviť židovské sviatky.³² „Sovietska moc netolerovala veriacich, nech by patrili ku ktorejkoľvek cirkvi.“³³ Židia reagovali na túto situáciu dvojako. „Napriek tomu, že sovietska moc bojovala proti cirkvi, matka a spolu s ňou aj ja sme naďalej ctili židovské tradície.“³⁴ Alebo: „Potom, ako sa Podkarpatsko stalo sovietskym, už som sa nedržal židovských tradícií, židovského náboženstva.“³⁵ V ukrajinskej sovietskej republike podľa oficiálnej propagandy 80% židovských detí už nevychovávali v úcte k židovským tradíciám, no na Podkarpatsku takmer rovnaký podiel mládeže sa ešte viazal v nejakej miere k duchovnému dedičstvu židovstva.³⁶ Židovský spôsob života, ak vôbec, tak sa prejavoval práve v oblasti výchovy detí. Ľudia sa držali spolu v záujme oslávania židovských sviatkov a boli ešte melamedy (učitelia), ktorí učili podstatu židovstva.

Za sovietskej éry Židom na Podkarpatsku zostala jediná synagóga, ktorá plnila svoju pôvodnú funkciu, v Chuste. Z ostatných synagóg, modlitební sa stali telefónne ústredne, lekárne, telocvične, kiná, sklady a pod. Dokonca boli aj také, ktoré rozobrali na stavebný materiál, ako napr. v Bohdanove.³⁷ Aj židovských cintorínov bolo stále menej. Po celom regióne pod rôznymi zámienkami zatvárali Židov, ktorí príliš nahlas protestovali.

Treba však dodať, že nejde o nejaký špecifický podkarpatský jav, židovstvo bolo v podobnej situácii na celej Ukrajine. Na konci sovietskej éry na Ukrajine registrovali iba 15 náboženských obcí, ktoré mali k dispozícii 13 synagóg.³⁸

31 HOCHMAN, Tibor. Country: Ukraine. City: Ungvár. Rozhovor urobila: Ella Levickaja. Dátum rozhovoru: október 2003. Rozhovor preložil: János Molnár. [http://hu.centropa.org/\[10-05-2012\]](http://hu.centropa.org/[10-05-2012]).

32 LUSZTIG, Károly. 1992, c. d., p. 92.

33 ROTH, László. Country: Ukraine. City: Ungvár. Rozhovor urobila: Ella Levickaja. Dátum rozhovoru: október 2003. Rozhovor preložila: Edit Jagodics. [http://www.centropa.hu/\[24-05-2012\]](http://www.centropa.hu/[24-05-2012]).

34 NEUBAUER, Ignác. [http://www.centropa.hu/\[24-05-2012\]](http://www.centropa.hu/[24-05-2012]).

35 ROTH, László. [http://www.centropa.hu/\[24-05-2012\]](http://www.centropa.hu/[24-05-2012]).

36 Эдельман, Адольф: Современность и иудаизм. Ужгород: Карпаты, 1970, pp.24, 33–34; Эдельман, Адольф: Иудаизм: прошлое без будущего. Ужгород : Карпаты, 1977, p.97; Эдельман, Адольф: За стінами синагоги. (Іудейський культ і його реакційна суть). Київ : Товариство «Знання» Української РСР, 1970, p.11.

37 *A zsidó kultúra a Kárpát-medencében. Discovering Jewish Culture in the Carpathian Basin.* Orbán, Ferenc (ed.). Budapest : Makkabi, 2006, p. 315.

38 Нариси... 2009, c. d., p. 274.

Od konca 40-tych rokov 20. storočia bolo prenasledovanie Židov stále otvorenejšie. Na jednom fóre „proti kozmopolitizmu“ (teda proti pokrokovej inteligencii a príslušníkom inteligencie židovského pôvodu) predseda podkarpatského zväzu spisovateľov, Jurij Hojda nazval maliara Bélu Erdélyiho a ďalších „bezprístrešným tulákom bez občianskeho preukazu“, dodajúc: „Treba čo naj-Sátoraljaújhely - dôslednejšie rozbiť túto zberbu estetizujúcich protivlastenec-kých ohováračov.“ Toto sú slová z denníka Erdélyiho: „Takže takto! Pomaly sa vo mne všetko rúca. Ako maliar, som dokopávaný; ako učiteľ, vykopnutý; ako dôchodca, bez pôdy pod nohami [...] musím ísť po stopách miliónov ľudí, odchádzať potichu [...] Zo zeme sa stalo peklo. Peklo hýbajúceho sa bahna; satanská nočná mora, zviňanie sa pomätených [...]“ K podstate systému patrí, že neskôr sa aj Hojda stal prenasledovaným.³⁹

Bol to už iný svet, z ktorého nebolo cesty späť.

39 BALLA, László. *Erdélyi Béla és kortársai. Kárpátalja képzőművészeinek három nemzedéke*. Ungvár – Budapest : Galéria Kiadó, 1994, pp. 26 – 28.